

MORFOLOGINIŲ SAMPLAIKŲ ATPAŽINIMAS IR KLASIFIKAVIMAS

Erika Rimkutė

Vytauto Didžiojo universitetas, K. Donelaičio g. 58, LT-44244 Kaunas, Lietuva

Giedrė Jarašiūnaitė

Vytauto Didžiojo universitetas, K. Donelaičio g. 58, LT-44244 Kaunas, Lietuva

Petr Homola

Prahos Karolio universitetas, Malostranské náměstí 25, 11800 Praha, Čekija

ĮVADAS

Turbūt kiekvienoje kalboje susiduriama su problemomis, kaip nustatyti žodžio ribas, kaip analizuoti samplaikinius junginius. Nelengva morfologiškai analizuoti iš kelių žodžių arba žodžių dalių sudarytas leksemas, kurios suteikia tik gramatinę informaciją (pvz., angl. *governor's (gubernatoriaus)*; pranc. *l'addition (sąskaita)*, *d'abord (iš pradžių)*). Kai kurie samplaikiniai junginiai, atsižvelgiant į gramatinę formą, vienais atvejais rašomi kartu, kitais – atskirai, nors reikšmė beveik nesikeičia (pvz., vok. *zu bringen (nešti)* ir *einzubringen (įnešti)*). Vienas užsienio kalbų frazės verčiame vienu lietuvių kalbos žodžiu (pvz., lenk. *myjesz się (prausiesi)*, ček. *ve středu (centre)*), bet gali būti ir atvirkščiai: kokį nors kitos kalbos žodį verčiame dviem ar daugiau lietuvių kalbos žodžių (pvz., len. *ktoś (kas nors)*).

Kai kuriais atvejais varijuoja to paties žodžio rašyba (pvz., pranc. *donne-le-moi (duok man jį)*), kitais atvejais frazę (žodį) galima išskaidyti į atskirus dėmenis: angl. *flower-pot, flower pot* ir *flowerpot (vazonas)*) (Grefenstette et al., 1994; Haspelmath, 2002: 148).

Susidūrus su panašaus pobūdžio junginiais, kyla klausimas: ar tai vienas, du ar daugiau žodžių? Kurgi riba, skirianti žodžius? Ar viskas, kas atskirta tarpeliais, yra žodis? Lietuvių kalboje taip pat galima rasti daugybę dviejų, kartais ir daugiau, žodžių junginių, turinčių bendrą reikšmę ir vartojamų kartu, taigi laikytinų viena leksema, pvz.: *bet kas, kada nors, iš tikrųjų, iš anksto* ir pan.

Nors lietuvių kalbos rašyboje, formaliai žiūrint, galima skirti žodžius – tai, kas atskirta tarpais ar skyrybos ženklais, – bet semantiškai ir sintaksiškai ne visada atskiriami žodžiai ar jų formos. Tokie žodžiai gali sudaryti nuolat vartojamas, bendrą reikšmę turinčias samplaikas (žr. ankstesnius pavyzdžius).

Šiame straipsnyje nebus svarstoma turbūt neišsprendžiama problema, kas yra žodis. Bus bandoma patyrinti keliažodžius bendrą reikšmę turinčius lietuvių kalbos junginius, kuriems iki šiol skirta palyginti mažai dėmesio. Nėra vieno šalti-

nio, kur būtų suregistruotos panašaus pobūdžio frazės. Neaišku, kaip jas pavadinti, kaip morfologiškai klasifikuoti, pagal kokius kriterijus keliažodės frazės laikytinos leksemomis. Šiame straipsnyje ir bus bandoma atsakyti į šiuos klausimus.

MORFOLOGINIŲ SAMPLAIKŲ NUSTATYMO KRITERIJAI

Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centre pusiau automatiškai yra sudarytas vieno milijono žodžių morfologiškai anotuotas tekstynas. Tvarkant šį tekstyną buvo susidurta su problema, kaip morfologiškai pažymėti iš kelių, dažniausiai nekaitomų, žodžių sudarytas bendrą reikšmę turinčias frazes. Problemiška jas anoutuoti dėl dviejų priežasčių: pirma, sunku nustatyti, kuriomis kalbos dalimis laikytini tą frazę sudarantys nekaitomi žodeliai, pvz., junginį *kai kur* sudaro jungtukas arba dalelytė *kai* irrieveiksmis arba dalelytė *kur*. Pagal „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ ar „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“ pateiktus apibrėžimus nelengva skirti šias nekaitomas kalbos dalis (žr. Rimkutė, 2003). Galima diskutuoti, ar tikrai verta tą patį nekaitomą žodelį priskirti kelioms kalbos dalims, bet tai nėra šio straipsnio tikslas. Antroji priežastis, dėl kurios imtos nagrinėti morfologinės samplaikos, yra ta, kad, išskaidžius kai kurias frazes į atskirus dėmenis, neaišku, kokią nurodyti antraštinę formą (lemą) ir morfologinę pažymą, pvz., nežinia, kas yra *tolo* junginyje *iš tolo*.

Laikui bėgant panašių problemiškų junginių tvarkant anotuotą lietuvių kalbos tekstyną prisikaupė nemažai – šiuo metu morfologinių samplaikų sąrašą sudaro 622 frazės (pvz., *be galo, tam tikras, kas be ko*). Į šį skaičių įeina visos kaitomų žodžių, pvz., įvardžių, veiksmažodžių, formos (*kas nors, ko nors, kam nors, ką nors* ir pan.; *turėti omeny(je), turiu omeny(je), turės omeny(je)* ir pan.).

Šiame straipsnyje nebus nagrinėjami iš kelių dėmenų sudaryti įvardžiai, pvz., *kas nors, bet kas, tam tikras*; samplaikiniai jaustukai, pvz., *ačiū Dievui, po galais*. Šios samplaikinės kalbos dalys, ypač įvardžiai, yra išsamiai aprašyti, todėl nekyla problemų jas analizuojant morfologiškai. Problemiškiausi kalbos dalies nustatymo aspektu buvo ir yra iš kelių žodelių sudarytirieveiksmiai, dalelytės ir jungtukai. Keletui junginių, pvz., *be kita ko, be to, ir kt., ir pan., čit kaip*, taip ir nepavyko nustatyti konkrečios kalbos dalies (žr. skyrelį „Morfologinių samplaikų klasifikacija“).

Iš pirminio samplaikų sąrašo pasirinkta išsamiau analizuoti tik 249 junginius, kurie mažiau nagrinėti lietuvių kalbotyros darbuose, juos sunkiau klasifikuoti morfologiškai. Pavyzdžiai rinkti ir jų vartoseną tirta anotuotame tekстыne ir „Dabartinės lietuvių kalbos tekстыne“ (internetinis adresas: <http://donelaitis.vdu.lt/tekstynas>). Žiūrėta, kaip analizuoti junginiai vartojami morfologiškai anotuotuose tekстыuose, ką apie jų vartoseną galima spręsti iš daugiau nei iš 100 mln. žodžių sudaryto „Dabartinės lietuvių kalbos tekстыno“ duomenų. Šie duomenys ir padėjo nustatyti, ar tiriamoji frazė laikytina samplaika, kuriai kalbos daliai priskirtina. Taip pat remtasi žodynų, gramatikų duomenimis.

Buvo nustatyti šeši kriterijai, pagal kuriuos kelių žodžių (dažniausiai nekaitomų) junginiai laikytini morfologinėmis samplaikomis (apie terminą žr. skyrelį „Pastoviųjų junginių pavadinimai“; taip pat Jarašiūnaitė, 2004).

1. Morfolginis neskaidomumas – pagrindinis samplaikiškumo kriterijus. Išskaidžius samplaiką į atskirus dėmenis, neįmanoma jų analizuoti morfolgiškai, pvz., *ič anksto, ič mažens, ič paskos*, neaišku, kas yra *anksto, mažens* ir *paskos*. Tai negalima atskirai analizuoti reikšmės požiūriu neskaidomo junginio dėmenų.

Kitose kalbose taip pat galima rasti panašių atvejų, pvz., čekų kalbos frazė *křížem krážem* (*skersai ičilgai*). Antrasis šios samplaikos žodis teoriškai neegzistuoja, jo nėra žodynuose kaip savarankiško vieneto, bet minėtoje samplaikoje tokia forma (inagininkas) dažnai vartojama. Vis dėlto čekų kalbos analizatorius, sukurtas Prahos Karolio universiteto Formaliosios ir taikomosios lingvistikos institute (Hajič, 2004), analizuoja visus žodžius atskirai, taip pat ir morfolgines samplaikas. Tik toliau analizuojant sintaksiškai bei semantiškai tos samplaikos sujungiamos ir atitinkamai pažymimos. Lietuvių kalbos samplaikos sujungiamos ir laikomos vienu vienetu jau morfolginės analizės metu. Visi šie dalykai svarbūs automatinės analizės požiūriu. Tačiau tos frazės, kurios šiame straipsnyje laikomos morfolginėmis samplaikomis, tiek lietuvių, tiek ir čekų kalboje yra sintaksiškai bei semantiškai neskaidomi vienetai, skiriasi tik tų samplaikų analizės lygmenys.

Kai kurios samplaikos vienais atvejais morfolgiškai neskaidomos, kitais – vartojamos kaip atskiri žodžiai, pvz.: *po to grįzome namo* (abu dėmenys vartojami kaip samplaika, reiškianti „tada“) vs. *po to įvykio grįzome namo* (čia pavartoti du atskiri žodžiai: prielinksnis *po* ir įvardžio forma *to* – šis junginys nelaikomas samplaika). Tik nedidelė samplaikų dalis visada vartojama kaip pastoviosios frazės. Dauguma jų priklausomai nuo konteksto sakinyje gali būti pavartotos kaip nesusiję žodžiai. Tai apsunkino samplaikų dažnumo skaičiavimą (žr. lentelę), nes kiekvienu atveju reikėjo analizuoti, ar tai samplaikinė, ar nesamplaikinė vartoseną.

2. Leksinės reikšmės bendrumas (vientisumas): leksinė reikšmė pasiskirsto per kelis vienetus ir išryškėja tik iš viso pastoviojo junginio, kitaip tariant, visas iš dviejų ar trijų žodžių sudarytas junginys turi bendrą reikšmę. Išskaidyti samplaikos dėmenys turi visai kitą reikšmę nei pati samplaika, pvz., prielinksnis *be* su daiktavardžio *galas* kilmininko forma, t. y. *be galo*, kaip samplaika reiškia „labai“ ir gali būti laikoma prieveiksmiu.

Kai kuriais atvejais samplaika turi tą pačią reikšmę kaip ir kuris nors vienas jos narys, pvz., *nuo pat, ligi pat, ič pat* ir kt. Šiuose junginiuose dalelytė *pat* tik sustiprina, pabrėžia kitus žodžius, bet bendros viso junginio reikšmės nekeičia – vis tiek minėti junginiai laikomi prielinksniais. Vadinasi, šiuo atveju *pat* yra desamentizavęsis samplaikos narys.

Leksinės reikšmės vientisumas yra laikomas vienu svarbiausių frazeologinių ir laisvųjų junginių skyrimo bruožų (Paulauskas, 2003: 3; Jakaitienė, 1980: 95). Vadinasi, šis kriterijus rodo, kad morfolginės samplaikos artimesnės frazeologiniams, o ne laisviesiems junginiams.

3. Samplaikų sustabarėjimo laipsnis – šiuo kriterijumi remiamasi nustatant, ar dažnai kartu vartojamas iš kelių žodžių sudarytas junginys laikytinas morfolgine samplaika, ar ne, pvz., *be abejo* laikoma samplaika, bet *be abejonės* – ne. Galimas dar vienas pirmosios frazės variantas – *be jokio abejo*, kuris taip pat laikomas morfolgine samplaika. Tuo tarpu į frazę *be abejonės* gali įsiterpti įvai-

rių žodžių, pvz.: *be jokios abejonės, be jokių abejonių, be didelės abejonės, be menkiausios abejonės, be mažiausios abejonės, be pagrįstos abejonės* ir kt. Tai rodo, kad frazė *be abejonės* dar nėra labai sustabarėjusi, kad ją būtų galima laikyti morfologine samplaika.

4. Neapibrėžta leksinė aplinka: morfologinė samplaika nuolat vartojama bet kokiame kontekste su įvairiais leksiniais partneriais kaip atskiras sakinio dėmuo. Samplaikos gali būti vartojamos įvairiose sakinio vietose. Žinoma, kai kurios samplaikos, pvz., kurios vartojamos kaip prielinksniai ar jungtukai (*iki pat, ties pat, ne vien, vis dėlto*), turi fiksuotą vietą sakinyje – tas pats pasakytina ir ne apie samplaikinius prielinksnius ar jungtukus. Kitos samplaikos, pvz., prieveiksmiai (*kada nors, bet kaip*), vartojamos įvairiose sakinio pozicijose, kaip ir atitinkami nesamplaikiniai žodžiai.

5. Vartojimo dažnumas. Frazės *per daug, per mažai* laikomos morfologinėmis samplaikomis, nes vartojamos dažniau nei junginiai *per gerai, per stipriai, per vėlai*. Dažnumo kriterijus yra sąlyginis: gali būti, kad samplaika nelaikomas junginys, pavartotas vos kelis kartus rečiau, o gal net ir dažniau nei samplaika laikomas junginys. Smarkiai skiriasi ir samplaikomis laikomų junginių dažnumas, pvz., samplaika *ligi tolei* „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne“ pavartota tik 3 kartus, *ligi kol* – 2, *kazi kiek* – 7, o *iki čiol* – viena dažniausių samplaikų, kurios dažnumas – daugiau nei 17000 kartų (tikslėnio dažnumo neįmanoma suskaičiuoti). „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne“ samplaikos sudaro apie 1 proc. visos tekstyną sudarančių žodžių dalies. Nepaisant skirtingo dažnumo, visi straipsnyje analizuojami junginiai laikomi morfologinėmis samplaikomis. Dažnumo kriterijus nėra labai svarbus, daug svarbesni anksčiau išvardyti požymiai.

6. Gramatinės sudėties pastovumas: samplaikos dėmenų negalima sukeisti vietomis net ir tuo atveju, jei gaunamas prasmingas junginys, nes taip bus suardoma pati samplaika, pvz., *kas nors* ir *nors kas*. Negalima pakeisti samplaikos dėmenų gramatinės formos, pvz., *iš naujo* ir *iš naujausio*, – pastaroji frazė jau nebebus samplaika. Tiesa, samplaikiniai įvardžiai yra linksniuojami ir visos jų formos gali būti laikomos morfologinėmis samplaikomis (šiuose straipsnyje įvardžiai nenagrinėjami).

Lyginant su frazeologiniais junginiais, morfologinėms samplaikoms nebūdingas vaizdingumas. J. Paulauskas, aprašydamas vaizdingumą kaip frazeologinių junginių ypatybę, rašo, kad vieni frazeologizmai yra daugiau, kiti – mažiau vaizdingi (Paulauskas, 2003: 4). Kaip mažai vaizdingas J. Paulausko pateiktas frazeologizmas *be reikalo*, kuris šiame straipsnyje laikomas morfologine samplaika ir kuriam pagal pateiktus samplaikiškumo kriterijus vaizdingumas nebūdingas. Vaizdingumas – labai subjektyviai nustatomas bruožas, galbūt kai kas išvelgs vaizdingumą ir kitose pateiktose samplaikose, vis dėlto šis kriterijus nėra būdingas morfologinėms samplaikoms.

Aprašant frazeologinius junginius minima, kad jiems būdinga dar viena ypatybė: frazeologiniai junginiai neverčiami pažodžiui į kitą kalbą. Šį kriterijų galima pritaikyti ir nemažai daliai morfologinių samplaikų, nors kai kurioms samplaikoms galima rasti pažodinius kitų kalbų atitikmenis (pvz., *be galo* ir rusų kalbos *без конца; ię toli* ir čekų kalbos *z dclí*).

E. Jakaitienė kaip svarbią frazeologinio junginio ypatybę mini jo atkuriamumą. Tai lemia pastovią frazeologizmų leksinę, o kartais ir gramatinę sandarą

(Jakaitienė, 1980: 96). Ši ypatybė gali būti priskirta ir morfologinėms samplai-koms, nes jos kalbos vartotojų taip pat atkuriamos kaip vienas vienetas: norint įvardyti vieną sąvoką, nesvarstoma, keli žodžiai sudaro tą junginį, juo labiau kad vartojama tik tam tikra forma, pvz., *be galo*, o ne *be galų*, *iš paskutiniųjų*, o ne *iš paskutiniųsios*. Žinoma, morfologinių samplaikų atkuriamumas ne toks pat kaip frazeologizmų. Pasakius dalį frazeologizmo, pvz., *į akį*, greičiausiai dauguma pridurs dar vieną šio frazeologizmo dėmenį – *dėti*. Pasakius dalį morfologinės samplaikos, vargu ar galima tikėtis išgirsti vieną atsakymą. Šiame straipsnyje dauguma nagrinėjamų samplaikų sudarytos iš dažnai vartojamų nekaitomų žodelių, kurie sudaro junginius su įvairiais žodžiais, pvz., *be (galo, reikalo, abejo ir kt.)*, *kaip (nors, kada, kas ir kt.)*.

Kaip matyti, morfologinės samplaikos gali būti nustatomos remiantis keliais kriterijais. Ne visi jie vienodai svarbūs. Pagrindiniais morfologinių samplaikų atpažinimo kriterijais laikytini pirmieji du – morfologinis neskaidomumas ir leksinės reikšmės bendrumas, tačiau šių kriterijų neatitinkantys junginiai vis tiek laikomi morfologinėmis samplai-komis, jei jiems galima pritaikyti kitus samplaikiškumo požymius. Keliažodžiai bendrą reikšmę turintys junginiai dažnai skiriasi savo sandara, funkcijomis ir semantika, todėl jiems neįmanoma taikyti tų pačių samplaikiškumo kriterijų. Vis dėlto bent pagal kelis iš anksčiau išvardytų krite-rijų galima aprašyti visas analizuotas samplaiikas.

Kai kurie anksčiau pateikti samplaikų nustatymo kriterijai sutampa su frazeologizmų ir kitų pastoviųjų junginių skyrimo ypatybėmis (bendra leksinė reikšmė, dalinis atkuriamumas iš atminties, pastovi vartosena, nekintama gramatinė forma). Iš to galima spręsti, kad morfologinės samplaikos užima tarpinę padėtį tarp frazeologizmų ir laisvųjų junginių, bet pagal pateiktus kriterijus artimesnės frazeologiniams junginiams.

PASTOVIŪJŲ JUNGINIŲ PAVADINIMAI

Iki šiol buvo vartoti keli terminai: *neskaidomos frazės*, *junginiai*, (*morfologinės samplai-kos*). Anglų kalboje panašios frazės vadinamos daugiažodžiais vienetais (*multiword units*), rusų – daugiakomponentiniais vienetais (*многокомпонентные единицы*) (RKMS), čekų – gramatinio pobūdžio frazemomis (*frazémy gramatické povahy*) (SČFA). Kaip pagrindinis terminas straipsnio bendraautorių pasirinktas *morfologinės samplai-kos* (toliau – MS). Tai dar gana nesenas terminas, geriausiai tinkantis analizuojamiems junginiams pavadinti. Kad nelengva pasirinkti tinkamą terminą, parodys šiame skyrelyje pateikta pastoviųjų junginių klasifikacijos ir terminijos apžvalga.

Lietuvių kalbotyroje nėra tiksliai apibrėžtos iš kaitomų ir kai kurių nekaitomų kalbos dalių sudarytos pastoviosios frazės. Išsami tokių junginių apžvalga pateikta R. Marcinkevičienės straipsnyje „Tradicinė frazeologija ir kiti stabilūs žodžių junginiai“. Ten skiriami frazeologizmai, frazeologiniai žodžių junginiai, frazeologinės samplai-kos, laisvieji žodžių junginiai, pastovieji žodžių junginiai, kolokacijos, leksinės frazės ir kt. (Marcinkevičienė, 2001: 81–87). Iš minėto straipsnio paaiškėja, kad yra daug nenuoseklumų aprašant ir pateikiant pastoviuosius junginius, taip pat gana smarkiai varijuoja pačių junginių pavadinimai. Šiame straipsnyje bus nagrinėjami tik su iš kelių, dažniausiai nekaitomų, žodelių sudarytais, bendrą reikšmę turinčiais junginiais susiję terminai.

Kaip jau rašyta, kaip tinkamiausias terminas pasirinktas *morfologinės samplaikos*. Turbūt pirmoji ši terminą tokio tipo junginiams pasiūlė R. Marcinkevičienė (apie samplaikiniusrieveksmius, jungtukus, prielinksnius taip pat užsimena A. Paulauskienė (Paulauskienė, 1994), taip pat kiti toliau paminėti autoriai, bet jie neaprašo morfologinių samplaikų kaip visumos). R. Marcinkevičienė morfologinėmis samplaikomomis įvardijo visada drauge vartojamas ir vieno žodžio funkciją atliekančias, įvairioms kalbos dalims priklausančias samplaikas, kurios smulkiau skirstomos į: 1) samplaikines dalelytes (*vos tik, vien tik tai*); 2)rieveksmius irrieveksmines konstrukcijas (*vos ne vos, šiaip sau, kur ne kur, be reikalo, iš tikrųjų*); 3) parodomuosius įvardžius su pabrėžiamuoju *pats (tas pats)*; 4) neapibrėžiamuosius įvardžius (*kai kas, bet kas*); 5) aukščiausiojo laipsniorieveksmius (*mažų mažiausiai*); 6) įterptinius žodžių junginius (*taip tyčia, mano manymu, tarp mūsų mergaičių*); 6) sudurtinius laikus sudarančius žodžių junginius (*esi buvęs*) (Marcinkevičienė, 2001: 91).

Dalis čia išvardytų samplaikų sudaro šio straipsnio objektą, t. y. MS. Taigi R. Marcinkevičienės nuomone, pastovumas, sustabarėjimas, dažnas ėjimas drauge turėtų būti laikomi pačiais svarbiausiais bei patikimiausiais požymiais, leidžiančiais šias ir kitas frazes laikyti pastoviais junginiais (Marcinkevičienė, 2001: 83). Šie bruožai taip pat būdingi ir MS (žr. ankstesniame skyrelyje pateiktus MS nustatymo kriterijus).

Kituose lingvistiniuose darbuose junginiai, kurie šiame straipsnyje laikomi MS, vadinami samplaikomomis (Ulvydas 1969; Valeckienė, 1998: 190), frazeologinėmis samplaikomomis (Jakaitienė, 1980: 107–108). Lietuvių lingvistų daugiausiai ir išsamiausiai tirtos samplaikinės dalelytės (žr. Labutis, 1962; 1964; LKG II 1971). LKG II dar skiriami samplaikiniai įvardžiai, prielinksniai, jungtukai ir jaustukai. Nemažai dėmesio jungtukams, dalelytėms ir jų samplaikoms yra skyrusi A. Valeckienė (1969). Minėtuose leidiniuose pastovieji junginiai dažnai analizuojami semantiškai, t. y. skirstomi į skyrius pagal reikšmę. Prie pateikiamų pavyzdžių galima rasti daugybę iš tarmių paimtų frazių, kurios jau nebevartojamos dabartinėje kalboje, ir pasigendama dabar dažnai vartojamų MS.

V. Labutis rašo, kad ne visada įmanoma nustatyti ribą tarp samplaikinių dalelių ir dalelių samplaikų (plg. Labutis 1964: 129). A. Paulauskienė skiria samplaikiniusrieveksmius irrieveksmių samplaikas. Iš jos pateiktų pavyzdžių galima suprasti, kad samplaikiniaisrieveksmiais laikomi iš būdvardinės kilmėsrieveksmių sudarytos samplaikos (pvz.: *labai gerai, neapsakomai gražiai, tamsiai mėlynai*), orieveksmių samplaikomomis – keli dažniausiai nebūdvardinės kilmėsrieveksmiai (pvz.: *labai toli, labai arti, daug mažiau*) (Paulauskienė, 1994: 377). Jei teisingai interpretuojamas samplaikiniųrieveksmių irrieveksmių samplaikų skyrimas, tai nelengva nustatyti, kuri frazė kuriai grupei priskiriama.

„Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno“ duomenys rodo, kad vienai kuriai nors kalbos daliai priskirtinos samplaikos vartojamos panašiai – nesvarbu, ar jos sudarytos iš keliųrieveksmių, dalelių, jungtukų, ar jas sudaro visai skirtingų kalbos dalių žodžiai, svarbu, kokią funkciją sakinyje atlieka ta samplaika. Dėl šios priežasties buvo nuspręsta visas iš kaitomų ir nekaitomų ar vien tik iš nekaitomų kalbos dalių sudarytas frazes vadinti MS, jas suskirstyti į kalbos dalis ir daugiau struktūriškai nenagrinėti.

Frazeologizmus nagrinėjančiuose lietuvių kalbotyros darbuose taip pat galima rasti *samplaikos* terminą ar pavyzdžių, kurie atitinka aprašytus MS identifikavimo

kriterijus. Pavyzdžiui, J. Paulauskas „Lietuvių kalbos frazeologijos žodyne“ mini, kad ne kartu rašomi žodžiai taip pat gali būti traktuojami kaip pastovūs junginiai, turintys vientisą reikšmę, pvz.: *kas nors, bet koks, kažin kaip*, bet jie frazeologiniais junginiais nelaikomi (Paulauskas, 2003: 5). Kuo laikytini šie junginiai, taip ir nepaaiškinta. Iš minėtame žodyne pateiktų pavyzdžių taip ir lieka neaišku, kas lėmė, kad kai kurie junginiai laikomi frazeologizmais, pvz.: *ko gero, kas kita, kas be ko, kur kas, ką tik*. Šie junginiai, straipsnio autorių nuomone, nėra vaizdingi ir laikytini morfologinėmis samplaikomis, nes atitinka anksčiau pateiktus samplaikiškumo kriterijus. Tai rodo, kad svarbiausios pastoviųjų junginių ypatybės yra reikšmės vientisumas, vartojimo pastovumas. Tuo tarpu vaizdingumas kalbos vartotojų gali būti skirtingai suvokiamas, tad ne visi frazeologizmai vienareikšmiškai priskirtini šiai pastoviųjų junginių rūšiai.

E. Jakaitienė užsimena apie frazeologines samplaikas ir apibrėžia kaip frazeologizmus, kurių reikšmė labai artima jų dėmenų tiesioginėms reikšmėms. Šios samplaikos yra frazeologijos paribyje, tai tarsi pereinamojo pobūdžio junginiai, kurie svyruoja tarp laisvųjų ir frazeologinių, bet, kaip ir visi frazeologizmai, yra atkuriami iš atminties, turi vientisą reikšmę ir yra vaizdingi, pvz.: *skūra ir kaulai, trumpai drūtai* (Jakaitienė, 1980: 107–108). Jei ne E. Jakaitienės minimas vaizdingumas, analizuojamas morfologines samplaikas būtų galima laikyti frazeologinėmis samplaikomis, nes jos atitinka kitus pateiktus kriterijus ir užima tarpinę padėtį tarp laisvųjų ir frazeologinių junginių. Vis dėlto šiuo terminu netikslinga pavadinti MS – būtų daugiareikšmiškai vartojamas kalbotyroje jau paplitęs terminas.

Labai neapibrėžtai frazeologizmo ir idiomos terminai vartojami M. H. Manserio „Anglų-lietuvių kalbų kasdienių frazeologizmų žodyne“. Neaišku, kas šiame žodyne laikoma frazeologizmais, kas – idiomomis, o ką įvardija neutralus terminas *pastovus posakis* (Manser, 1999: 5). Tikriausiai šiuo terminu vadinami pastovieji junginiai, šiame straipsnyje laikomi morfologinėmis samplaikomis (plg. *all right (gerai), I mean (turiu omenyje), all along (visą laiką), all over (visiškai), thank you (ačiū)*).

DLKŽ ir DLKG sunku suprasti, kurie žodžiai vartojami kaip pastovieji junginiai, kuriomis kalbos dalimis jie laikytini. Pavyzdžiui, samplaika *ič dalies* DLKŽ pateikta kaip atskiras antraštinis žodis, o frazės *iš eilės, iš esmės* randamos tik pavyzdžiuose, iliustruojančiuose antrųjų dėmenų vartoseną. Tuo tarpu žodžių junginiai *iš lėto, iš naujo* iš viso nenurodyti.

DLKŽ kaip frazeologiniai junginiai pateikti tokie posakiai ir jų reikšmės: *nei čiaip, nei taip* „prastai, nevykusiai“, *čiaip ar taip* „kaip bebūtų“, *čiaip taip* „vargais negalais, vos ne vos“. Samplaika *čiaip jau* DLKŽ nurodyta kaip antraštinis žodis, tačiau *čiaip sau* šiame žodyne paminėta tik prie dalelytės *sau* pavyzdžių. Minėtame žodyne nurodyta samplaika *ič dalies*, bet nerandama struktūriškai panašių frazių *iš lėto, iš naujo*. Dažniausiai MS *viena vertus* ir *antra vertus* vartojamos kartu, bet DLKŽ pateikiama tik antroji samplaika prie įvardžio *antras*. Panašių nenuoseklumų, kai nežinia, ar samplaikos ieškoti kaip atskiro leksinio vieneto, t. y. pagal abėcėlę, ar kaip pavyzdžio, iliustruojančio kurio nors vieno dėmens vartoseną, pastebėta ir daugiau.

Paanalizavus nemažai MS pavyzdžių, galima suprasti, kad DLKŽ sustabarėjusios samplaikos pateikiamos kaip atskiros leksemos, tačiau žodyno vartotojams sunku nuspėti, kurios samplaikos žodyną rašiusių autorių nuomone yra taip sustabarėjusios, kad būtų pateikiamos atskiru žodyniniu straipsniu (plg. *kol kas* pateikiama kaip

atskira leksema, o *kur kas* – tik prie dalelytės *kur*, nors, sprendžiant pagal šių MS vartojimo dažnumą „Dabartinės lietuvių kalbos tekстыne“ (*kol kas* pavartota daugiau nei 17000 kartų, o *kur kas* – 10427 kartus), abi šias frazes reikėtų laikyti pastoviais junginiais ir žodyne nurodyti kaip savarankiškus vienetus). Jei samplaika dar nėra visiškai sustabarėjusi, ji pateikiama prie vieno kurio nors dėmens. Tada kyla problema, prie kurio frazės dėmens ieškoti, iš kur žinoti, kuris samplaikos dėmuo pagrindinis, kuris ne. Galbūt būtų tiksliau tą patį junginį nurodyti prie abiejų MS dėmenų (pvz., vokiečių kalbos žodyne „Deutsches Universalwörterbuch“ (2003) samplaikos ir idiomos dažniausiai pateikiamos prie visų jų dalių). Taip žodyno vartotojams būtų lengviau susirasti ieškomas frazes.

DLKG nurodyta nemažai samplaikų, bet tikrai ne visos, net ir dažnai vartojamos, pvz., pateikiama samplaika *bet kada*, tačiau nėra *bet kaip*, *bet kiek*, *bet kur*; minima samplaika *kai kada*, bet nepateikiamas tos pačios struktūros junginys *kai kur*. DLKG galima rasti frazę *kažin kaip*, bet nėra *kaži kaip*, *kaži(n) kada*, *kaži(n) kiek*, *kaži(n) kur*; nurodomos samplaikos *iš pradžios*, *iš pat pradžių*, bet nepateikiamas dažniau vartojamas junginys *iš pradžių*. Suprantama, gramatika nėra žodžių ar frazių rinkinys ir neturi tikslo išvardyti visus žodžius, bet vis dėlto galėtų pateikti daugiau dažnai vartojamų žodžių, taip pat išdėstyti sistemiskiau, pvz., prierieveiksmių sandaros ypatybių net nepaminėti samplaikiniairieveiksmiai.

Kita problema, su kuria susidurta analizuojant MS, yra DLKŽ ir DLKG duomenų neatitikimai priskiriant samplaikas kalbos daliai, pvz., DLKŽ *ligi kol* laikomasrieveiksmiu, o DLKG – jungtuku; *vis tiek* DLKŽ pateikiama kaiprieveiksmis, o DLKG – kaip jungtukas. *Vos ne vos* pagal DLKŽ –rieveiksmis, o DLKG rašiusių autorių manymu – dalelytė. Taigi tos pačios samplaikos traktuojamos skirtingai.

Žodynuose prie kiekvieno antraštinio žodžio dažnai nurodoma kalbos dalis. Prie kai kurių DLKŽ junginių parašyta, kad tai – įterptinis žodis ar posakis, pvz., tokiu įterpiniu laikoma MS *be abejo*. Vis dėlto įterpinys – tai jau sintaksinė kategorija, o žodyne turėtų būti pateikiama ir morfologinė informacija. Tas pats pasakytina ir apie DLKŽ kaip frazeologinius junginius pateikiamas MS. Frazeologizmai ar jų junginiai dažniausiai vartojami kaip neskaidomi vienetai, taigi turėtų būti laikoma kuria nors viena kalbos dalimi, tačiau iš DLKŽ pateiktų pavyzdžių neišku, kuri tai galėtų būti kalbos dalis. Pavyzdžiui, frazeologinis junginys *dėl visa ko* nurodytas prie įvardžio *visas*, bet tai turbūt nereiškia, kad ir tas junginys laikomas įvardžiu. *Iš karto* pateikta prie daiktavardžio *kartas*, bet nežinia, kuria kalbos dalimi laikytinas šis junginys.

Nors DLKŽ vardažodžiai dažniausiai nurodomi vardnininko linksniu, kartais atrodo, kad geriau vertėtų nurodyti ne vardnininką, o realiame junginyje pastoviai vartojamą morfologinę formą. Tokios mintys kyla žodyne pamačius daiktavardžius *omenis*, *perstojis*, *atvanga*, kurių vardnininko formos daugumai lietuvių skamba labai neįprastai. Įprasta matyti bei vartoti minėtus žodžius tik junginiuose *turėti omeny(je)*, *be perstojo*, *be atvangos*. Juo labiau kad kai kurios frazės pateikiamos kaip antraštiniai žodžiai su atitinkama morfologine informacija, pvz., MS *be galo* nurodoma kaip atskira lema ir šis junginys laikomasrieveiksmiu. Kaip atskiras antraštinis žodis galėtų būti pateikta ir panašios struktūros, tik šiek tiek mažiau sustabarėjusi MS *be reikalo*, tačiau tai nepadaryta paskutinėje DLKŽ laidoje.

Norėtųsi atkreipti dėmesį į žodelių *iki* bei *ligi* ir su jais sudarytų MS pateikimą DLKŽ. Pirmasis žodelis laikomas prielinksniu, jungtuku irrieveiksmiu, o

ligi / *lig* – prielinksniu, jungtuku ir dalelyte. Pirmiausia kyla klausimas, ar pagrįstai šie du panašiai vartojami žodeliai priskiriami skirtingoms kalbos dalims, t. y. trečioji *iki* reikšmė – prievoksmis, o *ligi* – dalelytė (plg.: *iki* kaip prievoksmis gali būti pakeičiamas *kol*, *ligi*, pavyzdžiui, *iki gyvas to neužmirčiu*, o *ligi* kaip dalelytė pakeičiama *kol*, *iki* (!), pavyzdžiui, *ligi gyvas to neužmirčiu*). Taigi akivaizdu, kad toks skirtingas *iki* ir *ligi* traktavimas – tai žodynininkų nenuoseklumas.

Ir *iki*, ir *ligi* kaip jungtukai skiriami turbūt dėl to, kad jungia šalutinius sakinius (plg. DLKŽ sakinius: *lauk, iki aš pareisiu; ligi saulė patekės, rasa ir akis išės*), bet jungtuko funkcijas sakinyje gali atlikti ir prievoksmis. Todėl būtų galima siūlyti *iki* bei *ligi* laikyti prielinksniais ir prievoksmiais. Kaip prievoksmiais šie žodeliai dar gali prijungti ir šalutinius sakinius, t. y. atlikti jungtukų funkcijas (plg. DLKŽ prie *iki* kaip prievoksmio pateiktą tokį pavyzdį: *ateisiu vakare, iki žiburio neuždegus* ir plg. ankstesnį *iki* kaip jungtuko pavyzdį).

Prie *ligi* kaip dalelytės nurodyti keli keliažodžiai bendrą reikšmę turintys prievoksmiais: *ligi(i) kol(ei)*, *lig(i) pat*, *lig(i) čiol(ei)*, *lig(i) tol(ei)*. Taip pat įmanoma pasakyti *iki kol(ei)*, *iki tol(ei)*, *iki pat* ir pan., nors tokie junginiai prie žodelio *iki* nepateikti. Reikėtų suvienodinti šių žodelių pažymas, į tokius junginius įeinančius *iki*, *ligi* laikyti sudėtinėmis prievoksmio dalimis ir tas frazes analizuoti kaip vieną žodį.

Kaip minėta, DLKŽ pateikiamos ne visos morfologinės samplaikos, o ir tos, kurios pateikiamos, gali būti priskiriamos kitai kalbos daliai nei nurodyta. Vienas iš tokių pavyzdžių – jau minėtas junginys *ligi pat*. Ši frazė laikoma prievoksmiu, bet vartoseną rodo, kad minėtas junginys vartojamas kaip prielinksnis, plg.: *atėjo ligi vartų – atėjo ligi pat vartų*. Šiuo atveju dalelytė *pat* tik pabrėžia prielinksnį *ligi*. Kaip prievoksmis *ligi* gali būti vartojamas tokiose samplaikose: *ligi kol*, *ligi čiol*, *ligi tol* ir pan. Pastebėta, kad dalelytė *pat* nekeičia pagrindinio samplaikos nario reikšmės, todėl neturėtų keisti priklausymo kuriai nors kalbos daliai. Vadinasi, ir DLKŽ neaprašytus junginius *iki kol*, *iki tol*, *iki čiol* reikėtų laikyti prievoksmiais, o *iki pat* – prielinksniu. Taigi būtų galima pasiūlyti *iki* ir *lig(i)* laikyti tik prielinksniais ir prievoksmiais, kaip savarankiškų kalbos dalių neskirti į keliažodes frazes įeinančių *iki* ir *lig(i)*, bet visą tą frazę laikyti tam tikra kalbos dalimi: prievoksmiu arba prielinksniu. Taip pat DLKŽ vertėtų pateikti ir panašios struktūros gana dažnai vartojamas MS *nuo čiol(ei) – nuo tol(ei)* – jei ne kaip atskirus leksinius vienetus, tai bent kaip prielinksnio *nuo* vartoseną iliustruojančius pavyzdžius.

Taigi tiek DLKŽ, tiek ir DLKG galėtų būti nurodyta daugiau ir įvairesnių MS, taip pat turėtų būti aiškesnė šių frazių klasifikacija bei pateikimas.

Kaip matyti iš šios samplaikinių kalbos dalių apžvalgos, sunku rasti vieną aiškų terminą, įvardijantį visas MS laikytinas kalbos dalis; ne visada aiški jų struktūra. Taigi, kaip rašyta straipsnio pradžioje, nuspręsta pasirinkti terminą ***morfologinės samplaikos*** ir jomis laikyti ***dažnai vartojamus dvižodžius ar ilgesnius iš kaitomų ir nekaitomų kalbos dalių sudarytus sustabarėjusius junginius, sudarančius semantiškai bei sintaksiškai nedalomą vieneta***.

Dabartiniame MS sąraše daugiausia dvižodžių samplaikų, daug mažiau sudarytų iš trijų žodžių, o ilgesnių junginių kol kas nerasta. Dažniausiai visi MS dėmenys yra nekaitomi žodeliai, pvz.: *bet kada, vos tik, kada nors*. Retesnės iš kaitomų ir nekaitomų kalbos dalių sudarytos MS, pvz.: *be galo, iš tiesų, nuo pradžios*. Pačios rečiausios iš abiejų kaitomų dėmenų sudarytos MS, pvz.: *čia prasme, nori nenori*.

MORFOLOGINIŲ SAMPLAIKŲ KLASIFIKACIJA

Šio straipsnio tikslas – ne tik pateikti MS sąrašą, nurodyti jų dažnumą, bet ir suskirstyti į kelias grupes pagal priklausymą kuriai nors kalbos daliai. Pagal kalbos dalis morfologinės samplaikos suskirstytos į šešias grupes (žr. lentelę). Į kalbos dalis skirstyta remiantis „Dabartinės lietuvių kalbos tekstynu“, taip pat DLKŽ ir DLKG pateikta informacija. Klasifikuojant dažnai remtasi analogija: jei samplaiką galima pakeisti kuriuo nors vienu žodžiu, jei aiški to žodžio kalbos dalis, jei to žodžio reikšmė atitinka visos samplaikos reikšmę, tokiu atveju galima nustatyti ir analizuojamosios MS kalbos dalį, pvz., *ko gero* galima pakeisti dalelyte *turbūt*, dėl to ir minėta samplaika laikoma dalelyte; *visų pirma* atitikmuo yrarieveksmis *pirmiausia*; MS *visą laiką* galima pakeistirieveksmiu *visados*. Taigi ir *visų pirma*, ir *visą laiką* būtų galima laikytirieveksmiais.

Ne visada galima rasti tikslų vienąžodį MS atitikmenį, todėl kai kuriais atvejais tam tikrų MS priskyrimas kuriai nors kalbos daliai gali būti diskutuotinas. Vis dėlto stengtasi kalbos dalį nustatyti ne tiek pagal analogiją, kiek pagal konkrečius pavartojimo pavyzdžius. Žiūrėta, kokios kalbos dalies funkcijas tekste gali atlikti analizuojamosios samplaikos.

1. Samplaikos, priskirtinosrieveksmiams, pvz.: *iç anksto*, *iç arti*, *kada nors*. Samplaikiniųrieveksmių sandara labai įvairi: juos gali sudaryti tiek kaitomos (pvz., *ilgą laiką*), tiek nekaitomos kalbos dalys (žr. ankstesnius pavyzdžius). Vienas ar abu samplaikiniųrieveksmių sandai gali būti vardažodžiai (pvz., *kas dieną*, *kurį laiką*, *tiesą sakant*, *iš pradžių*, *iš viso*) ar asmenuojamosios arba neasmenuojamosios veiksmažodžių formos (pvz., *nori nenori*, *viena vertus*).

Kai kurierieveksmiai gali būti laikomi ir jungtukais, pvz.: *tuo labiau*, *juo labiau* ir kt., tačiau lietuvių kalbos vartoseną rodo, kadrieveksmiai dažnai atlieka jungtukų funkcijas. Dėl šios priežasties buvo nuspręsta šių samplaikų nelaikyti jungtukais. Galbūt ne visada tikslinga tą patį nekaitomą žodelį priskirti kelioms kalbos dalims, kaip daroma lietuvių kalbos gramatikose ir žodynuose. Taip susidaro daugybė morfologiškai daugiareikšmių formų, o iš „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno“ duomenų galima spręsti, kad nekaitomus žodelius dažniausiai galima priskirti ne daugiau kaip dviem kalbos dalims. Jei tas pats žodelis priskiriamas trimis ar dar daugiau kalbos dalių, tada išryškėja du pagrindiniai vartosenos tipai, o trečiasis sunkiai nustatomas. Tokia išvada padaryta tvarkant anotuotą lietuvių kalbos tekstyną, kai nežinia, kaip skirti, pvz., dalelytes irrieveksmius *ir* bei *tik* (apie tai žr. Rimkutė, 2003). Labai aiškiai minėti žodeliai skiriami kaip jungtukai, tuo tarpu kaip dalelytės irrieveksmiai DLKŽ apibrėžiami panašiai, pateikiami panašūs sinonimai. „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno“ duomenimis, minėtų žodelių vartoseną mažai kuo skiriasi.

Nekaitomų kalbos dalių klasifikacija reikalauja išsamaus tyrimo, ir šiuo straipsniu nenorima gilintis į minėtas problemas. Vis dėlto remiantis gausiais „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne“ rastais nekaitomų žodelių vartosenos pavyzdžiais, nekaitomos kalbos dalys ir jų samplaikos skirstomos į kuo mažiau kalbos dalių. Stengiamasi nekaitomą žodelį ar morfologinę samplaiką priskirti tik kuriai nors vienai kalbos daliai, jei neišryškėja skirtingos vartosenos atvejai.

2. Samplaikos, priskirtinos prielinksniams, pvz.: *ligi pat*, *prie pat*, *nuo pat*. Šios grupės MS skiriamasis požymis yra tas, kad pirmasis dėmuo visada yra prielinksnis,

o antrasis – savo reikšmę beveik visiškai praradusi dalelytė *pat*. Šios MS laikomos samplaikiniais prielinksniais todėl, kad sakinyje atlieka tokią pačią funkciją kaip ir pirmieji nariai, t. y. prielinksniai *iki, prie, iš* ir kt., nors DLKŽ pateikti junginiai *ligi pat, iki pat* laikomirieveiksmiais (žr. tolesnį skyrelį). Vis dėlto paanalizavus „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne“ rastus prielinksnių junginius su *pat* pastebėta, kad *pat* beveik nekeičia viso junginio reikšmės, todėl *ligi pat* ir *iki pat* būtų galima laikyti samplaikiniais prielinksniais, o nerieveiksmiais. Šį teiginį dar patvirtina tas faktas, kad po minėtų samplaikinių prielinksnių vartojami tokio linksnio vardažodžiai, kokio reikalauja pagrindinis samplaikos narys, pvz.: *niekad nemanė, kad vaikų pasigęs prieš pat mirtį. Tačiau prieš pat vandens tą naktį liepsnojęs laužas nepritraukė žmonių. Tylomis neštų kryžių iki pat pabaigos.*

3. Samplaikos, priskirtinos dalelytėms, pvz.: *kažin ar, ko gero, tarp kitko*. Pirmasis šių junginių narys dažniausiai yra koks nors įvardis,rieveiksmis, prielinksnis ar jungtukas, o antrasis – dalelytė. Gali būti, kad abu dėmenys yra dalelytės, taip pat rasta ir kitokios struktūros samplaikinių dalelyčių, pvz., sunku net būtų nustatyti, kurios kalbos dalys sudaro kalbos kultūros požiūriu neteiktiną, bet šnekamojoje kalboje dažnai vartojamą MS *taip kad*, pvz.: *taip kad bent pradžia mūsų vedybinio gyvenimo gana rūškana buvo*. Dažniausiai visai net nesigilinama į šios MS sandarą, nes laikomasi nuomonės, kad tai, kas neteiktina, net neverta analizuoti. Vis dėlto „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne“ yra šiek tiek šnekamosios kalbos pavyzdžių, pvz., Seimo stenogramos, ir šie pavyzdžiai turi būti morfologiškai išanalizuoti, nepaisant jų teiktinumo ar neteiktinumo.

4. Samplaikos, priskirtinos jungtukams, pvz.: *kaip tik, vis dėlto, ne tik, bet ir*. Abu samplaikinių jungtukų dėmenys yra nekaitomi žodeliai. Dažnai samplaikiniai jungtukai vartojami kaip poriniai, pvz.: *ne tik(tai)..., bet ir; ne vien..., bet ir; ne vien tik..., bet ir; nors ir..., bet; nors ir..., vis dėlto; nors ir..., tačiau*.

Vis dėlto galima analizuoti kaip iš dviejų dėmenų sudarytą samplaiką, taip pat galima pagalvoti apie jos išplėtimą, nes dažnai minėta samplaika vartojama su *o, bet, tačiau*. Ir DLKG prie priešpriešinių jungtukų mini *o vis dėlto, bet vis dėlto* ir kt. (DLKG, 1996: 457), tačiau stipriausiu ryšiu yra susiję dėmenys *vis* ir *dėlto*, o kiti žodeliai nėra taip pastoviai ir dažnai vartojami su minėta samplaika. Dėl to analizuojama tik samplaika *vis dėlto*, o kiti prieš ją einantys žodeliai laikomi atitinkama kalbos dalimi, o ne tos samplaikos dėmenimis.

5. Samplaikos, priskirtinos dalelytėms irrieveiksmiams, pvz.: *taip pat*. Tik ši MS priskiriama dviem kalbos dalims, nes jos vartoseną aiškiai skiriasi, ir tai leidžia *taip pat* laikyti arba dalelyte, pvz., *ač taip pat apsirikau*, arbarieveiksmiu, pvz., *aš viską padariau lygiai taip pat*.

Galbūt kai kam atrodo, kad ir kitos samplaikos gali būti priskiriamos ne vienai, o kelioms kalbos dalims. Jau rašyta, kad kalbos vartoseną, analizuota „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne“, rodo, kad tas pats nekaitomas žodelis ar MS sudaro vieną ar du tipus, pagal kuriuos tuos žodžius ar samplaikas galima skirti vienai arba dviem kalbos dalims. Stengtasi, kad MS, kiek įmanoma, būtų vienareikšmės, t. y. skiriamos arba vienai kalbos daliai, kai iš pavyzdžių nematyti esminių vartosenos skirtumų, arba dviem, kai aiškiai skiriasi reikšmės. Tai palengvinimas ir morfologiškai tekstus anotuojančioms kompiuterinėms programoms, ir paskui tuos tekstus peržiūrintiems lingvistams.

6. Neidentifikuotos samplaikos, pvz.: *be to, ir kt., ir pan., ir t. t.* Kai kurios MS liko nesuskirstytos į kalbos dalis, nes jos vartojamos labai savitai, pvz., *be to* sakinyje eina

kaip įterpinys, bet morfologinės analizės metu reikalingos morfologinės pažymos. Samplaikoms *ir kt.*, *ir pan.* sunku rasti kokį nors analogiškai vartojamą žodelį, iš kurio vartosenos būtų aišku, kuria kalbos dalimi būtų galima laikyti minėtas MS. Kad minėti junginiai yra MS, patvirtina jų dažnas vartojimas kartu, pastovumas, tik sunkiau juos priskirti kuriai nors kalbos daliai. Vis dėlto šiuo tyrimu nesiekta visko aiškiai suskirstyti į jau nustatytas lietuvių kalbos gramatines klases. Aiškiai pamatyta, kad, analizuojant „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne“ rastas MS, arba reikia praplėsti esamų kalbos dalių sampratą, arba analizuojamus pastoviuosius junginius laikyti kito pobūdžio gramatiniu vienetu. Kol kas panašaus pobūdžio samplaikos vadinamos *neidentifikuotomis samplaikomis*. Galbūt ilgainiui joms atsiras tinkamesnis terminas.

Kitų kalbų MS klasifikuojamos irgi panašiai. Pavyzdžiui, internete pateiktame rusų kalbos daugianarių leksikos vienetų sąrašė (jis sudarytas rengiant anotuotą rusų kalbos tekstyną HANKO (XAHKO)) frazės suklasifikuotos į kalbos dalis. Iš pateiktų pavyzdžių galima suprasti, kad minėtas rusų kalbos MS sąrašas sudarytas labiausiai atsižvelgiant į frazių dažnumą, nors jis nenurodytas, o ne į morfologinį neskaidomumą ar leksinės reikšmės bendrumą, t. y. tuos dalykus, kurie laikomi pagrindiniais kriterijais lietuvių kalbos MS nustatyti ir klasifikuoti. Pateikti kai kurie morfologiškai vienareikšmiai junginiai. Kai kurios frazės gali būti tiksliau apibūdintos kaip kolokacijos su tam tikromis kalbos dalimis, pvz., priešveiksmais, jungtukais, dalelytėmis, o ne kaip tų kalbos dalių atitikmenys. Tokia nuomonė susidarė pamačius prielinksniu laikomą frazę *без помощи* (*be pagalbos*); *только что* (*ką tik*) laikoma jungtuku, *больше чем* (*daugiau nei*) – priešveiksniu, nors kai kurie junginiai, sudaryti iš vienu kalbos dalių, kartu atlieka kitos kalbos dalies funkciją ir visiškai atitinka straipsnio pradžioje pateiktus MS nustatymo kriterijus, pvz., priešveiksmais laikomos frazės *без конца* (plg. lietuvių kalbos MS *be galo*), *в общем* (plg. *iš viso*), *до сих пор* (plg. *iki šiol*) (RKMS).

Iš viso pateikta 1551 rusų kalbos MS (323 frazės laikomos jungtukais ar žodžiais, atliekančiais jungtukų funkcijas, 235 – prielinksniais, 519 – priešveiksmais, 77 – įvardžiais, 71 – jaustukais, 275 – dalelytėmis, 51 – predikatyvais (šiai MS grupei priskiriami tokie junginiai kaip *в моде* (*madingas*), *к лицу* (*tinkantis prie veido*), *не грех* (*ne nuodėmė*)) (RKMS). Taigi MS skirstymas kalbos dalimis primena šiame straipsnyje pateiktą klasifikaciją. Daug mažiau analizuota lietuvių kalbos MS, nes, kaip rašyta, nagrinėti tik tie bendrą reikšmę turintys keliažodžiai junginiai, kurie atlieka kurios nors nekaitomos dalies funkciją.

Čekų kalbos frazeologijos ir idiomatikos žodyne gramatinio pobūdžio frazėms skirstomos į prielinksnines, jungtukines ir dalelyčių frazemas (SČFI, 1988). Čekų kalbai ne tiek svarbu, ar frazėms atlieka kurios nors kalbos dalies funkciją, kiek jų morfologinė sudėtis. Pavyzdžiui, prielinksninėmis frazemomis laikomi junginiai, sudaryti iš prielinksnio ir kito, dažniausiai kaitomo, žodžio, pvz.: *na konci*, *na konec* (*galiausiai*, *galų gale*), *v kruhu* (*rate*) (plg. anksčiau pateiktas rusų kalbos samplaikas). Jungtukinės frazėms – tai nebūtinai tie junginiai, kurie atlieka jungtukų funkcijas, nors ir sudaryti iš kitų kalbos dalių. Tai samplaikos, kurios vienas narys yra jungtukas, pvz., *a tak* (pažodžiui *ir taip*, vartojama reikšme „taigi, taip pat“). Taip pat prie jungtukinių frazėms priskirti poriniai jungtukai, pvz., *kolik*, *tolik* (*kiek*, *ties*), *jak*, *tak* (*kaip*, *taip*) (ČSFI, 1988).

Taigi rusų ir čekų kalbų morfologinės samplaikos daugiau remiasi ne funkciniais, bet gramatiniais požymiais (plg. čekų *na počátku* (*iš pradžiu*)) laikoma

prielinksnine frazema, o panašios struktūros lietuviškoji samplaika – prieveiksmiu). Tai, kad minėtos gramatinės čekų kalbos frazemos įtrauktos į frazeologijos ir idiomatikos žodyną, nors aprašytos žodyno gale atskirai, rodo, kad jos artimos šiems pastoviesiems junginiams.

Šiame skyrelyje pateikta lietuvių kalbos MS klasifikacija dar nėra galutinai nusistovėjusi. Sprendimai dėl samplaikos priskyrimo vienai ar kitai kalbos daliai yra sąlygiški, bet jie nuolat koreguojami, jei kalbos vartoseną rodo ką kita. Šis leksikos sluoksnius dar mažai tirtas, o ir analizuoti nelengva dėl didžiulės pavyzdžių gausos – nekaitomi žodeliai ir iš jų ar ir kaitomų kalbos dalių sudarytos samplaikos vartojamos labai dažnai. Ateityje išsamesnė analizė gali atskleisti kitokių vartosenos ypatybių.

Tikslesnei MS klasifikacijai taip pat daug padėtų išsami nekaitomų kalbos dalių studija: turint daugiau bei aiškesnės informacijos apie nekaitomus žodelius, būtų lengviau skirti ir pavienių žodelių, ir jų samplaikų pavartojimo atvejus.

Reikia tikėtis, kad kada nors bent dalis čia išvardytų MS atsidurs lietuvių kalbos žodynuose ir gramatikose. Tai labai padėtų ir gimtakalbiams lietuviams, ir lietuvių kalbos besimokantiems užsieniečiams, nes pastovieji junginiai sudaro kur kas didesnę tekstų dalį nei atskirai parinkti žodžiai ar laisvieji žodžių junginiai. Kalbos yra fraziškos, kalbos vartotojai atmintyje turi didelį kiekį frazių, kurių pagrindu konstruoja sakinį ir didesnes už jį teksto atkarpas (Marcinkevičienė, 2000: 42). Nemaža dalis tų frazių ir yra šiame straipsnyje aprašytos morfologinės samplaikos. Dažniausiai jas pasirenkame ir vartojame net nesusimąstydami, o kai susimąstome, nežinome, nei kaip pavadinti šias frazes, nei kuria kalbos dalimi laikyti.

Toliau lentelėje pateikiamos iš „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno“ išrinktos morfologinės samplaikos (pateikiamos tik šiame straipsnyje nagrinėtos MS, t. y. samplaikiniai prieveiksmiai, dalelytės, jungtukai ir kiti junginiai). Skliaustuose nurodomas nagrinėtų samplaikų dažnumas, kuris suskaičiuotas su programa „WordSmith Tools“ iš 100 mln. žodžių „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno“. Samplaikos suskirstytos kalbos dalimis.

Ne visos toliau išvardytos frazės vartojamos kaip samplaikos. Čia pateikiamas dažnumas tik tų frazių, kurios buvo pavartotos kaip sustabarėjusios samplaikos. Rasta nemažai pavyzdžių, kai tas pats junginys vienu atveju laikomas MS, o kitu – ne, pvz.: *gauta paskola neretai būdavo naudojama bet kaip ir bet kam* vs. *bet kaip tai galėjo įvykti? Geriausia, kai gali užmigti bet kur ir bet kada* vs. *Bet kur jie dėsīs Lietuvoje? Bet kada buvo teisybė pasauly?* Panašių pavyzdžių galima pateikti labai daug. Ir tik tekstą analizuojantis lingvistas kiekvienu atveju gali nuspręsti, ar junginys yra MS, ar atskiri žodžiai.

Dažniausiai frazės samplaikiškumas ar jos narių savarankiškumas nustatomas remiantis keliais kriterijais: 1) leksiniai partneriai padeda nuspręsti, ar tai samplaika, ar ne, pvz.: *ič viso buvo perskaityta 17 pranešimų* vs. *susirinko gražiausios merginos iš viso pasaulio*; 2) svarbi pozicija sakinyje: kai kurios samplaikos kaip pastovieji junginiai vartojamos tik tam tikroje sakinio vietoje, pvz.: *į dolerį Lietuva pagarbiai žiūri iš seno. Be to, požeminį vandenį reikia ir tausoti*; 3) frazių samplaikiškumą padeda nustatyti skyryba, pvz.: *Vega gali būti bet kur* vs. *Bet kur jie dėsīs Lietuvoje? Čia prasme, mūsų neseniai priimtas nutarimas yra pažeistas* vs. *Pirmykštis menas ir folkloras simboliškai kaip tik čia prasme*. Kai kurių frazių samplaikiškumui nustatyti svarbūs kiti požymiai, kartais reikalingas ilgesnis konteks-

Lentelė. MS pasiskirstymas pagal kalbos dalis

Kalbos dalis	Skaičius	Procentai	Pavyzdžiai
1. Prieveiksmiai	204	82	Aiškių aiškiausiai (36), anksčiau ar vėliau (1344), antra vertus (3597), aukštytyn žemyn (271), be abejo (7814), be galo (4246), be jokio abejo (1), be perstojo (582), be reikalo (2315), bent kiek (1821), bet kada (1393), bet kaip (2722), bet kiek (379), bet kur (1230), čia pat (4563), dar tik (2366), dar vis (634), daugiau ar mažiau (1576), daugių daugiausia (88), daugių daugiau siai (11), dėl ko (3340), dėl to (17000*)*, dėl visa ko (176), galų gale (4301), iki kol (46), iki kolei (4), iki šiol (17000*), iki šiolei (428), iki tol (3280), iki tolei (34), iki valiai (65), iki valios (51), ilgą laiką (2454), iš anksto (8358), iš antros pusės (45), iš arčiau (432), iš arti (648), iš dalies (9600), iš eilės (3935), iš esmės (14538), iš karto (9763), iš kitos pusės (988), iš lėto (904), iš mažens (166), iš naujo (5447), iš paskos (1428), iš paskutiniųjų (575), iš pat mažens (31), iš pat pradžių (765), iš pradžios (93), iš pradžių (12617), iš seno (139), iš tiesų (12409), iš tikro (1699), iš tikrųjų (16894), iš toli (768), iš toliau (335), iš tolo (1970), iš vienos pusės (853), iš viso (14151), juo labiau (4508), ką tik (5578), ką tiktai (82), kada ne kada (42), kada nors (4333), kada tik (180), kai kada (1822), kai kur (2818), kai tik (3105), kai tiktai (57), kaip kada (28), kaip mat (164), kaip ne kaip (19), kaip niekur nieko (126), kaip nors (2468), kaip reikiant (831), kaip tiktai (190), kaip žinia (943), kairėn dešinėn (13), kas be ko (271), kas dieną (299), kažkada (8), kažkaip (61), kažkiek (7), kažkodėl (18), kažkur (54), kažin kada (49), kažin kaip (166), kažin kiek (208), kažin kodėl (72), kažin kur (177), kiek nors (125), kita vertus

Kalbos dalis	Skaičius	Procentai	Pavyzdžiai
			<p>(7607), kitaip kalbant (22), kitaip sa kant (2139), kitaip tariant (3075), kol kas (17000*), kolei kas (67), kuo labiau (736), kur kas (10427), kur ne kur (194), kur nors (3037), kuri laiką (4612), kuriam laikui (725), lyg nie kur nieko (345), lig šiol (1387), lig šio lei (105), lig tol (150), lig tolei (11), lig valiai (9), lig valios (4), ligi kol (2), ligi šiol (1643), ligi šiolei (96), ligi tol (264), ligi tolei (3), ligi valiai (9), ligi valios (2), maža to (1092), mažų mažiausiai (411), ne ką (1652), nė kiek (2589), nė motais (382), neganato (1428), nepriklausomai nuo (2989), nieku gyvu (179), nori nenori (427), norom nenorom (425), nuo mažens (542), nuo mažumės (142), nuo pat mažens (104), nuo pat mažumės (47), nuo pat pradžių (569), nuo pradžios (401), nuo pradžių (128), nuo seno (1621), nuo šiol (1938), nuo šiolei (35), nuo tol (148), nuo tolei (3), per daug (9323), per mažai (1876), pirmyn atgal (122), po to (17000*), po truputį (1577), prieš tai (5697), priešingu atveju (1584), priklausomai nuo (3520), savo ruožtu (4229), šen bei ten (201), šen ten (36), šiaip ar taip (1842), šiaip jau (1507), šiaip ne taip (260), šiaip sau (1118), šiaip taip (843), šiek tiek (16180), t. y.** (6951)², t. y.** (17000*), taip sakant (909), ten pat (3445), tiek pat (3324), tiesą kalbant (8), tiesą pasakius (357), tiesą sakant (2119), tiesiai šviesiai (26), tik ką (1103), tik tik (79), tokiu būdu (5217), toli gražu (2771), trumpą laiką (1252), trumpai kalbant (44), trumpai sakant (91), trumpai tariant (550), tuo atveju (3893), tuo būdu (1198), tuo labiau (3389), tuo laiku (1252), tuo metu (17000*), tuo pačiu (3128), tuo pat metu (3315), tuo tarpu (17000*), tuo tikslu (705), tuoj pat</p>

Kalbos dalis	Skaičius	Procentai	Pavyzdžiai
2. Dalelytės	15	6	(4454), tuoj tuoj (199), tuoju pat (1470), vargais negalais (458), vėl ir vėl (243), viena vertus (1186), vienaip ar kitaip (1810), viens du (75), vienur kitur (153), vis dar (9914), vis tiek (8586), vis tik (845), vis tiktai (117), vis vien (1957), vis viena (274), visą laiką (5412), visų pirma (7293), vos ne vos (126), vos tik (1709), vos tiktai (40), vos vos (677)
3. Jungtukai	12	4,8	kaip ir (17000*), kažin ar (2066), ko gera (133), ko gero (6100), lyg ir (7532), net ir (12655), šia prasme (1404), ta prasme (1121), taip kad (119), tarp kita ko (80), tarp kitko (1105), vargu ar (5709), vargu bau (106), vien tik (5544), vien tiktai (353) bent jau (7339), bet ir (17000*), kad ir kaip (2372), kad ir kiek (390), kad ir kur (260), kad tik (5077), kaip tik (13558), ne tik (17000*), ne tiktai (1067), ne vien (9195), nors ir (12727), vis dėlto (17000*)
4. Neidentifikuotos samplaikos	9	3,6	be kita ko (1906), be to (17000*), ir kt. (17000)*, ir pan. (12306), ir panašiai (1527), ir t. t.** (3211), ir t.t.** (11269), ir taip toliau (838), nepaisant to (2255)
5. Prielinksniai	8	3,2	iš pat (1195), iki pat (3564), ligi pat (328), nuo pat (4844), prie pat (1617), prieš pat (2172), priešais pat (5), ties pat (19)
6. Prieveiksmiai / dalelytės	1	0,4	taip pat (17000*)
Iš viso	249	100	

* Nurodytas dažnumas yra netikslus. Šios MS yra labai dažnos, kartais kelis kartus dažnesnės, nei nurodo prie jų esantis skaičius, bet dažnumą „Dabartinės lietuvių kalbos tekстыne“ skaičiuojanti programa negali pateikti daugiau pavartojimo atvejų ir tikslėsių statistikos duomenų.

** Samplaikos, sudarytos iš santrumpų, tarp kurių vienais atvejais dedamas tarpelis, kitais – ne. Dažnumą skaičiuojančiai programai svarbūs visi požymiai – net ir tarpelių skaičius tarp žodžių ar santrumpų. Dėl to šiame samplaikų sąrašė išskirtos *t.y.* ir *t. y.*, *ir t.t.* bei *ir t. t.*

tas.

IŠVADOS

Šiuo straipsniu norėta parodyti, kad lietuvių kalboje egzistuoja atskiras leksikos sluoksnis – morfologinės samplaikos. Tai frazeologinių junginių paribys, užimančios tarpinę padėtį tarp frazeologinių ir laisvųjų junginių. Savo ypatybėmis (leksinės reikšmės bendrumu, pastovia vartosena, nekintama gramatine forma) morfologinės samplaikos panašesnės į frazeologinius nei į laisvuosius junginius. Šią dažnai vartojamą leksikos rūšį rodo „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno“ duomenys: 100 mln. žodžių tekстыne samplaikos sudaro maždaug 1 proc. visų pavartotų žodžių ir jų formų.

Buvo analizuotos 249 iš kelių žodžių sudarytos morfologinės samplaikos. Morfologinėmis samplaikomis laikomi dvižodžiai ar ilgesni iš kaitomų ir nekaitomų kalbos dalių sudaryti sustabarėję junginiai, sudarantys semantiškai bei sintaksiškai nedalomą vienetą.

Pagal kalbos dalis morfologinės samplaikos suskirstytos į 6 grupes. Daugiausia „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno“ rastų samplaikų priskirtina prieveiksmiams – net 82 proc. Daug mažiau samplaikų laikytina dalelytėmis (6 proc.), jungtukais (4,8 proc.), neidentifikuotomis samplaikomis (3,6 proc.), prielinksniais (3,2 proc.) ir prieveiksmiais bei dalelytėmis (0,4). Analizuotos samplaikos dažniausiai priskirtos tik kuriai vienai kalbos daliai (nors gramatikose ar žodynuose gali būti laikomos keliomis kalbos dalimis), nes vartosena „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno“ rodo, kad jos įvairiuose kontekstuose vartojamos panašiai; dėl to daugumos samplaikų neverta skirti prie kelių kalbos dalių.

Gauta 2004 10 28

Literatūra

- Deutsches Universalwörterbuch*. Mannheim: Dudenverlag. 5 Auflage.
- DLKG, 1997 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- DLKŽ, 2000 – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Grefenstette G., Tapanaine P., 1994. – What is a word, What is a sentence? Problems of Tokenization – *3rd Conference on Computational Lexicography and Text Research COMPLEX'94*, Budapest, July 7–10 – <http://www.csd.uwo.ca/research/grail/papers.html>.
- Hajič J., 2004 – *Disambiguation of rich inflection. Computational morphology of Czech*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum.
- Haspelmath M., 2002 – *Understanding Morphology*. London: Arnold.
- Jakaitienė E., 1980 – *Lietuvių kalbos leksikologija*. Vilnius: Mokslo.
- Jarašiūnaitė G., 2004 – *Morfologinių samplaikų semantika ir gramatika*. Magistro darbas. Kaunas, VDU.
- Labutis V., 1962 – Dalelytės ir jų vieta kalbos dalių tarpe. *Literatūra ir kalba*. T. 6. 354–370.
- Labutis V., 1964 – Lietuvių kalbos sudėtinės dalelytės. *Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida*. Vilnius: Mintis. 119–131.

- LKG II, 1971 – *Lietuvių kalbos gramatika*. T. 2. Vilnius: Mintis.
- Manser M. H., 1999 – *A Dictionary of Everyday Idioms. Anglų-lietuvių kalbų kasdienių frazeologizmų žodynas*. Vilnius: Alma littera.
- Marcinkevičienė R., 2000 – Tekstynų lingvistika (teorija ir praktika). *Darbai ir Dienos*. T. 24. 7–64.
- Marcinkevičienė R., 2001 – Tradicinė frazeologija ir kiti stabilūs žodžių junginiai. *Lituanistica*. Nr. 4(48). 81–98.
- Paulauskas J., 2003 – *Lietuvių frazeologijos žodynas*. Kaunas: Šviesa.
- Paulauskienė A., 1994 – *Lietuvių kalbos morfologija. Paskaitos lituanistams*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Rimkutė E., 2003 – Automatinės morfologinės analizės metu išryškėjusios problemos. *Žmogus kalbos erdvėje*. T. 3(1). 633–645.
- RKMS – rusų kalbos morfologinės samplaikos <http://www.helsinki.fi/hum/slav/hanco/compounds.rtf>
- ŠČFI, 1988 – *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Vyrazy neslovesné. Praha: Academia Praha.
- Ulvydas K., 1969 – Vienaskaitos vardininko kilmės prieveiksmiai. *Lietuvių kalbotyros klausimai*. T. 11. 7–17.
- Valeckienė A., 1969 – Jungtukai, dalelytės bei jų samplaikos sujungiamajame sakinyje. *Lietuvių kalbotyros klausimai*. T. 11. 69–84.
- Valeckienė A., 1998 – *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Erika Rimkutė, Giedrė Jarašiūnaitė, Petr Homola

THE IDENTIFICATION AND CLASSIFICATION OF MORPHOLOGICAL MULTIWORD UNITS

S u m m a r y

This paper analyses morphological multiword units of inflective or uninflective parts of speech. It is one of the first attempts to discuss and analyse semantically non-compositional stable phrases of the Lithuanian language, called *morphological multiword units*. In the corpus of the Lithuanian language there were analysed 249 multiword units. It depends on the context whether two or three words used together are stable phrases or autonomous lexemes. All morphological multiword units were classified into adverbs, particles, conjunctions, prepositions, adverbs and particles. Some phrases were not identified. This classification is not final and perfect. Some multiword units can be attributed to a different part of speech or to several parts of speech. This classification is based on the corpus data judging from their syntactic behaviour.